

OSMANLI DÖNEMİ KADIN SÜS MALZEMELERİNİN DİVAN ŞİİRİNE YANSIMALARI*

Ülkü ÇETİNKAYA

Özet

İnsanın güzel olana ilgisi dolayısıyla hemen her çağda o çağın estetik anlayışına uygun olarak güzel olmak, güzel görünmek önemli olmuştur. Erkeğe göre güzel görünmeye daha çok önem veren kadın cinsi, güzelleşmek için çeşitli yollara başvurmuştur. Güzel giysiler, mücevher ve aksesuarlarla birlikte çeşitli süs (makyaj) malzemeleri kadın güzelliğine güzellik katan unsurlardır.

Esas gayesi güzellik olan bütün güzel sanatlar gibi divan edebiyatında da bu konuya son derece önem verilmiş, insan güzelliği idealize edilerek anlatılmıştır. Bu çalışmada divan şiirinin başta gazeller ve aşk mesnevileri olmak üzere farklı nazım şekilleriyle yazılmış manzumelerinde geçen, kadınların makyaj malzemeleri ile ilgili örneklerle, bu malzemelerin özellikleri, hangi amaçlarla ve ne şekilde kullanıldıklarına ilişkin bilgiler değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Divan şiiri, kadın, güzellik, aksesuar, süslenme, makyaj, somutlaştırma, Osmanlı, gazel, mesnevi.

Reflections of Ottoman Period Women's Accessories and Toiletries on Divan Poetry

Abstract

Since mankind has always paid attention to beauty, attractiveness and impressive appearance in accordance with the aesthetical views of a given period have been important. The women, whose concern for beauty overwhelm men's, in an attempt to attract men, have tried various methods to look beautiful. Beautiful clothes, jewelry, accessories and toiletries (make up) are the elements that increase feminine charm.

Like all the other fine arts that have strong admiration for beauty, divan literature has attached much importance to this subject, and human beauty was narrated with idealization. In this paper, information about women's make-up/toiletries, their features, their aims of use and how they are used are examined by the analyses of samples taken from divan poems of different verses such as *gazel* (ode) and love *mathnawi*.

Key words: Divan poetry, woman, beauty, accessories, toilette, make up, concretization, Ottoman, gazel, mathnawi.

* Dergimizin 12. sayısında "Osmanlı Kültüründe Kadın Süs Malzemelerinin Edebiyata Yansımaları" başlığıyla hakem öneri ve düzeltmelerinin yer almadığı ilk halini sehvem yayımladığımız makalenin, hakemlerin önerileri doğrultusunda düzeltilmiş halini bu sayımızda tekrar yayımlıyoruz.

Giriş

Güzellik kavramı ile insan arasında daima varlığı bilinen ilişki, insanın güzel olana karşı hoşlanma ve haz duyguları ile kendini gösteren doğal eğilimidir. Bu nedenle her çağda, o çağın estetik anlayışına uygun olarak güzel olmak, güzel görünmek insanlar için daima önemli olmuştur. Kadın cinsi ise erkeğe göre güzel görünmeye daha çok önem vermiştir. Başka insanların ve özellikle karşı cinsin beğenisini kazanmak isteyen kadın, güzelleşmek için çeşitli yollara başvurmuştur. Giyim kuşamdaki zarafet, kıyafeti tamamlayan mücevher ve aksesuarlarla çeşitli süs (makyaj) malzemelerinin kullanımı kadın güzelliğine güzellik katan unsurlar olmuştur.

İdealist bir edebiyat olan divan edebiyatında, insan güzelliği de idealize edilerek anlatılmıştır. Değişmeyen ve dışına çıkılamayan belirli estetik kurallara bağlı olan bu edebî gelenekte, insan güzelliği bütün ayrıntılarıyla ve en güzel şekilde sevgili tipi ile anlatılır. Cinsiyeti önemli olmaksızın sevgiliye atfedilen bu güzelliğin, daha çok kadına özgü özelliklerle tasvir edildiği görülür. Dolayısıyla teşbih, istiare ve mecaz gibi edebî sanatlar, şairin böyle bir güzeli tasvir ederken sıkça başvurduğu hazır araçlar olmuştur.

Dış görünüş bakımından mükemmel güzelliği ile tek ve değişmez bir tip olan sevgilinin, divan edebiyatının tek taraflı aşk anlayışına göre seven ve aşkın ızdırabını çeken âşığına eziyeti, cefası, nazı, kahredici ilgisizliği ve vefasızlığı ise hâkim ve değişmez moral vasıflarıdır (Akün, 1994, s. 415). Bu vasıflarıyla âşığını kahreden sevgili, süslenerken mükemmel güzelliğine kattığı güzellikle, son derece baştan çıkarıcı bir görünüşe kavuşur ve âşığın ızdırabı büsbütün artar. Şair Gubari (öl. 1574-75)'nin "Aşkın gözü daima güzelliğe bakar, aşkın süsü daima güzelliktedir. Güzellik ne kadar güçlü (fazla) olursa aşk hâli (de o kadar) artar. Ey sevgili! Güzelin güzelliği arttıkça, âşığın aşkını artırır." dediği şu beyitleri, güzelliğin aşktaki önemini anlatması bakımından dikkate değerdir:

Hüsne bakar hemîşe c'ayn-ı c'aşk
 Hüsn iledür hemîşe zeyn-i c'aşk
 Ne kadar olsa hüsn kuvvetde
 Hâlet-i c'aşk olur meziyyetde
 Artduğunca cemâl ü hüsn-i nigâr
 c'Âşıkun c'aşkın arturur ey yâr (Aktaş, 2006, s. 173)

Kadın güzelliğinin özellikle aşkın başlangıcında en önemli etken olduğunu aşk mesnevilerinde açık bir şekilde görmek mümkündür. Söz konusu mesnevilerde erkek kahramanlar genellikle kadın kahramanların ya resmini görerek ya da bir başkasından güzelliklerinin övgüsünü duyarak âşık olurlar. Dolayısıyla bu eserlerde kadın kahramanlar gerek giyim kuşamları, mücevher ve aksesuarları gerekse makyaj malzemeleri kullanmak suretiyle süslenmeye önem veren, güzellikleri ile göz kamaştırıcı kişiler olarak anlatılırlar.

Fransızca “maquillage” kelimesinden Türkçeye geçmiş olan “makyaj” terimi, yüzü güzelleştirmek için kaş, göz, kirpikler, yanak ve dudaklara çeşitli maddeler sürülerek yapılan işlemin adıdır (*Türkçe Sözlük*, 2005, s. 1334). Eskiden makyaja “yüz yazmak” denilmiştir. Reşat Ekrem Koçu “yüz yazmak” hakkında şu bilgileri veriyor: “Eski Türk kadınının süslenmesinde allıklı, aklıklı, rastıklı, sürmesi, yapma laden benli yüz makyajı karşılığı kullanılmış bir deyimdir. Hünerli, zevkli kızlar, kadınlar yüzlerini kendileri yazarlardı. Ham elliler ise, bu işte bilgisi kabul edilmiş kadınlara başvururlardı (1967, s. 248). Türkçede “yüz yazmacısı” olarak adlandırılan bu kadınlara Arapçada “mâşîta” veya “meşşâta” denir.

Makyaj için kullanılan maddeler zamana göre çeşitlilik göstermiştir. Günümüzde modern kimyanın ürünleri olan fondöten, pudra, allık, rimel, far ve ruj gibi maddelerin yerine eskiden kimyasal işlem görmemiş, doğal yollarla çeşitli bitki ve madenlerden elde edilen maddeler kullanılmıştır. Eskiden kadınların kullandıkları makyaj (süs) malzemeleri genel olarak kına (hınâ, hınnâ, hizâb, nigâr), rastık (vesme), sürme (kuhl, tûtiyâ), çivit (nîl), allık (gül-güne, gâze, sürhî, kızılca, düzgün), üstübeç (sefidâ, sefidâc isfidâc, sefidâb), altın suyu (zer-âb, âb-ı zer), altın varak (zerek), yapma (suni) ben (hâl-i ârizî) gibi maddelerdir. Bu maddelerden “hınnâ, vesme, surhî, sefidâb, sürme, zerek ve hâl-i ârizî”den oluşan yedi tanesine genel olarak Farsçada “her-heft” denilmektedir (Mu’în, 1364, s. 5130). *Burhân-ı Kâtı*’da, yedinci madde ile ilgili olarak ihtilaf bulunduğu işaret edilerek “hâl-i ârizî” yerine kimilerinin “gâliye” yi tercih ettikleri bildiriliyor (Mütercim Âsım, 2000, s. 344). Nitekim bu yedinci madde *Ferheng-i Şu’ûri*’de “gâliye” (Şu’ûri Hasan, s. 425a-b) iken *Gencine-i Güftar*’da (Şükûn, 1984, s. 1985) ve *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*’de (Devellioğlu, 1993, s. 358) “misk” olarak geçer.

Eski zaman kadınlarının, makyaj malzemelerinin yanı sıra güzel kokulu maddeler de kullandıkları görülür. Günümüzde kullanılan parfümün yerini tutan bu maddeler ise müşg (misk), anber, nâfe, gâliye ve gül suyu vb.dir.

Bu çalışmada öncelikle, Osmanlı dönemi kadın süs (makyaj) malzemelerinin özellikleri, hangi amaçlarla ve ne şekilde kullanıldıklarına ilişkin çeşitli kaynaklarda yer alan bilgilere yer verilmiştir. Bu bilgiler doğrultusunda divan şiirinin başta kadın, aşk ve güzelliğin en çok konu edildiği gazeller ve aşk mesnevileri olmak üzere, farklı nazım şekilleriyle yazılmış manzumelerinde geçen söz konusu süs malzemeleri ile ilgili örnek beyitler değerlendirilmiştir. Konuyla ilgili örnek beyitlerin tespiti için divan edebiyatında 14 ve 18. yüzyıllar arasında yazılmış 62 divan ve 36 mesnevi taranmıştır. Taramalar sonucunda konuyla ilgili çok sayıda örnek beyit tespit edilmiştir. Ancak bu beyitlerin hepsini değerlendirmenin bir makale boyutunu aşacağı düşüncesiyle örnek sayısı sınırlı tutulmuştur.

1. Kına [Hınâ (Hinnâ), Hizâb, Nigâr]

Arapçada “hınâ” ve “hinnâ” biçimlerinde kullanılan ve Türkçede “kına” olarak bilinen bu madde, kına ağacının yapraklarının tozundan yapılmış siyahımsı kırmızı renkli bir boyadır (Şemseddin Sami, 1317, s. 560; Hüseyin Remzi, 1305, s. 466).

Eski Türk süslemesinde çok önemli bir yere sahip olan kına, kadın ve kızlar tarafından el, ayak ve saçlarını boyamakta kullanılmıştır. Bu boyama işlemine de “kına yakmak” denmiştir. Reşat Ekrem Koçu kınanın kullanımını ile ilgili şu bilgileri veriyor:

Bir macun hâline getirilen kına boyası akşam yemeğinden sonra avuca konular ve parmaklar yumularak yumruk olmuş eller bezle sarılıp bağlanırdı. Ertesi sabah açılıp yıkandığında avuçlar ve parmaklar bir aydan fazla devam edecek, tırnaklar da uzayıp kesildikçe kaybolacak şekilde kırmızıya boyanmış olurdu. Düğünlerde gelin kızın el ve ayaklarına muhakkak kına yakılır ve gece sabaha kadar devam eden sazlı sözlü oyunla eğlenceye ‘kına gecesi’ denilirdi (1967, s. 157).

Arapça “hizâb” kelimesi ise genel olarak “boya” demektir (Mütercim Ahmed Asım, 1305, s. 121; Şemseddin Sami, 1317, s. 583). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*’te ise boya anlamının yanı sıra “kına” anlamı da görülüyor (Devellioğlu, 1993, s. 374). Buna göre “hizâb”ın, kaşa sürüldüğünde rastık (vesme), ele veya ayağa sürüldüğünde ise kına anlamına gelen bir kelime olduğu anlaşılıyor. Arpaeminizade Sami (öl. 1734) ve Keçecizade İzzet Molla (öl. 1829)’nın aşağıdaki beyitleri “hizâb”ın kına anlamında kullanımına örnektir.

Sami söz konusu beyitte, şarap ile kınanın renk ilişkisi nedeniyle “Yârim her ne zaman şarap içse, bir yudumunu sanki arzu gelinimin (geline benzeyen arzumun) ayağını kınalamak için (kadehte) bırakır” demektedir. Dolayısıyla, sevgilinin şarabının son yudumunu, şairin geline benzettiği arzusunun ayağına kına olması için dökmek üzere kadehte bıraktığı anlaşılmaktadır. Çünkü eskiden meyhane müdavimleri arasında, içilen şarabın son yudumunu (cür’a) yere dökmek bir âdetmiş. Bu konuda bilgi için bk. (Onay, 1993, ss. 95-96):

Bakıyye cür^ca qor yârüm ne dem nüş-ı şarâb eyler
Ayağına ^carūs-ı şevkumuñ güyâ *hizâb* eyler (Kutlar, 2004a, s. 480)

İzzet Molla ise, sevgilinin kınalı elini, onun ayrılığında gönlü hasta düşmüş âşığının göğsüne koymamasını, koyarsa kınanın rengiyle hasta âşığın ateşinin yükseleceğini söyler. Buna göre beyitte sevgilinin kınalı elleriyle âşığa dokunmasının, onun gönlündeki aşk ateşini büsbütün artıracığı, dolayısıyla sevgilinin kınalı ellerinin güzelliği ve etkileyciliği vurgulanmaktadır. Burada

“reng” kelimesi “hile, oyun” anlamını da çağrıştıracak şekilde tevriyeli kullanılmıştır:

Koyma destûn sine-i dil-ḥaste-i hicrānuña
 Āteşi efvn olur reng-i *ḥizāb*undan senüñ (Şahin, 2004, s. 472)

Farsça “nigâr” kelimesi de “Sevgilinin (güzelin) el ve ayaklarına kına ile yapılan şekil” (Mu’în, 1364, s. 4803) anlamındadır. Abdülbaki Gölpınarlı *Hafız Divanı* tercümesinde “Nigâr, hem güzel manasına gelir, hem de parmaklara konan kına manasına gelir. Bu bakımdan şairler, daima bu kelimenin iki manasıyla bir sanat yaparlar” (Şirazi, 1992, s. 704) diyor. Hamdullah Hamdi (öl. 1503)’nin *Yusuf u Züleyha* mesnevisinde Züleyha’nın kınalı ellerinin tasvir edildiği şu beytin ilk mısra’ında “kına” ikinci mısra’ında “sevgili” anlamlarında olmak üzere “nigâr” kelimesinin cinaslı kullanımı buna örnektir:

Keffi levhine itdi naqş-ı *nigâr*
 Tâ bu naqş ile el vire o *nigâr* (Öztürk, 2001, s. 135)

Fuzuli (öl. 1556)’nin bir müseddesinden alınan ve sevgilinin sümbül gibi siyah ve etrafa misk kokusu yayan saçlarını güle benzeyen yanakları üzerine döktüğü, nazik ve güzel ayağına gül yaprağı gibi kına yaktığından söz ettiği aşağıdaki dizelerde de “nigâr” kelimesinin kına anlamına geldiği görülmektedir:

Tökmiş gül üzre sünbül-i gîsü-yı müşg-bâr
 Yaḥmîş laṭîf ayağına gül-berg tek *nigâr* (Akyüz vd., 1958, s. 444)

Revani (öl. 1524)’nin “Bayram güzelleri (bayram yerlerinde gezintiye çıkan güzeller) bayramda hile ile her âşığın gönlünü almak için ellerine kına yakmışlar” dediği şu beytinde, hem güzellerin bayramlarda kına yakma âdetinden hem de onların kınalı ellerinin âşıkları aşka düşürecek kadar güzel oluşundan söz edilmektedir:

‘İdde her ‘âşıkun almağa gönlin âl ile
 Ellerin *ḥunnâ* ile naqş eylemiş ḥübân-ı ‘îd (Avşar, tarihsiz, s. 129)

Şairler kına ile kan arasındaki renk benzerliğinden dolayı güzellerin âşıkların kanını kına olarak kullandıkları hayalini şiirlerinde sık sık dile getirmişlerdir. Mesîhi’nin aşağıdaki beyti buna örnektir.

Beyitte bir genç kıza (bakireye) benzetilen kasidenin güzelliğine şaşırılmak gerektiği, çünkü ellerinin ciğer kanı ile kınalandığı belirtilmektedir. Yani şair, kasidesini daha önce söylenmemiş hayallerle yazdığı için el değmemiş (bakire) bir kıza; yürekte gelen samimi duygularını söyleyiş güzelliği içinde anlattığı için de elleri ciğer kanıyla kınalanmış genç kıza benzeterek övmüştür:

Rengîn görinse bîkr-i kaşîdem °aceb mi kim
Hûn-ı cigerle eylemişem ellerin *hızâb* (Mengi, 1995, s. 41)

Aşağıdaki beyit Gelibolulu Sun'î (öl. 1534-35)'nin *Divan*'ında mesnevi nazım biçimiyle yazılmış ve gelin gibi hayal edilen mumun süslenişinin anlatıldığı şiirden alınmıştır. Burada güzel mumun gelin olduğu ve kına gecesinde ayağına kına yakıldığı anlatılmaktadır:

°Arûs oldu bu gice şem°-i ra°nâ
Anuñ'çün yaqdılar pâyına *hunnâ* (Yakar, 2002, s. 434)

Arpaeminizade Sami'nin, bir kasidesi (temmûziyye)nde yer alan aşağıdaki beyitlerde “Temmuz sıcaklığını vasfetmenin güzelliğinin, beğenilen (seçkin) şairlik maşitasının arzusu olduğu o zaman, (vasfedilen temmuz sıcaklığı), hayal bakiresinin (bakire bir kız gibi el değmemiş hayallerinin) kıvrıcık saçlarını etkileyerek onları alev rengi gibi kendi kendine kınaladı.” denmektedir. Yani şair, temmuz sıcaklığını anlatmanın, genç kıza benzettiği hayalinin saçlarına bile etki ederek, onun alev rengi gibi kendi kendine kınalanmasını sağladığını anlatmaktadır:

O dem ki zîbiş-i taḥrîr-i vaşfi temmûzuñ
Murâd-ı mâşıta-i ṭab°-ı müsteṭâb oldu
İdüp külâle-i düşîze-i ḥayâle eşer
Çü reng-i sürḥ-i °alev ḥ°od-be-ḥ°od *hızâb* oldu (Kutlar, 2004a, s. 129)

2. Rastık (Vesme)

Türkçedeki “rastık” kelimesinin Arapça karşılığı olan “vesme”, kadınların kaşlarına sürdükleri siyah boyaya denir (Şemseddin Sami, 1317, s. 1492; Koçu, 1967, s. 196; Pakalın, 1993, s. 13). Farsça sözlüklerden *Burhân-ı Kâtu*'da vesme ile ilgili olarak şu bilgiler veriliyor:

Bir nebattır. Karılar kaynatıp usaresi ile ebruların hizab ederler. Bu nebat ketem dedikleridir ki mersin varakına şebih, semeri fülül kadar ve ba'de'l-kemâl siyah olur. Bazılar ‘vesme varaku'n-nîl yani çivit otudur’ dedi. Bazılar indinde hınâ-yı siyahtır ki hınâ-yı mecnûn veya hınâ-yı şugâl dahi derler. (...) Bir kavilde rastık taşıdır.” (Mütercim Âsım, 2000, s. 809).

Burhan-ı Kâtu'da bitkisel ve madenî kökenli olduğu bildirilen vesmenin diğer sözlüklerde (Şemseddin Sami, 1317, ss. 654-655; Koçu, 1967, s. 196; Pakalın, 1993, s. 13) yalnızca rastık taşı denilen “antimon” elementinden elde edildiği bildirilmektedir.

Türkçedeki yaygın söyleyişe göre “rastık” olarak bilinen kelimenin aslı Farsça “râsuht”tur. *Burhân-ı Kâtu*'m “râsuht” maddesinde ise şu bilgiler veriliyor:

Rastık taşına denir ki muharrak [yanmış] bakırdan yaparlar. Sıfatı budur ki bakırı gayette ince sahifeler düzüp bir çömlek içre dizdikten sonra öşrü kadar kükürtle tuz mecmu'undan sahifelerin üzerine ve arasına serpip çömleği ağzının muhkem bend ve külhanda bir hafta terk eyleyeler ta ki cümlesi muhterik ola. Efdali Mısrî nevidir (Mütercim Âsım, 2000, s. 618).

Vesmenin kullanımına ilişkin olarak tespit edilen örnek beyitlerden aşağıdaki Fuzuli, Behiştî ve İzzet Molla'nın beyitlerinde, vesme ile boyanmış kara kaşlı güzellerin kaşlarının çekiciliği anlatılmıştır.

Fuzuli, sevgiliye “Harami (haydut, eşkıya) kaşların vesme ile kılık değiştirip hile yolunu tutarak gönül yağmalarlar” diye sesleniyor. Çünkü sevgilinin vesme ile daha da güzelleşen kaşları, kılık değiştirerek yol kesen, hırsızlık yapan haramiler gibi şairin gönlünü çalmıştır.

Κılıp taşğır-i şüret *vesmeden* yağmā kılurlar dil
Harāmī kaşlaruñ resm ü reh-i nireng tutmuşlar (Akyüz vd., 1958, s. 193)

Behiştî (öl. 1571-72)'nin “Bayram hilali eğer senin yolunun tozunu vesme diye kaşlarına sürmemiş olsaydı, insanlar onu görmeye o kadar hevesli olmazlardı” dediği aşağıdaki beyitte ise sevgilinin ayağının tozu vesmeye, hilal de o vesmeyi kaşına çeken güzele benzetilmiştir. Burada hilalin kaşlarının cazibesi sevgilinin ayağının tozunu vesme olarak sürmüş olmasına bağlanarak sevgilinin üstünlüğü vurgulanmaktadır. Öte yandan, eskiden bir ay boyunca oruç tutan insanlar bayramı büyük bir özlemle bekledikleri için bayramın yaklaştığı günlerde ufukta hilali gözlerlermiş. Çünkü ufukta hilalin görülmesi ile ramazan ayı son bulurmuş (Onay, 1993, s. 340). Şair burada bu geleneğe de telmihte bulunmuştur:

Cihān halkı hilāl-i ʿîde şöyle māʿil olmazdı
Eger ebrūsına hāk-i rehüñden itmese *vesme* (Aydemir, 2000, s. 486)

İzzet Molla'nın II. Mahmud övgüsünde yazdığı bir kasideden alınan aşağıdaki beyitte, düşmanların padişahın kılıcı üzerindeki siyah dalgayı, güzelin kaşları üzerindeki vesme sanarak âşık olup can verdikleri söyleniyor. Burada, kılıçtan geçerek ölen düşman askerlerinin ölümü, kaşları vesmeli bir güzele benzetilen kılıcın cazibesıyla âşık olup ölmek biçiminde güzel bir nedene bağlanarak hüsn-i ta'lil sanatıyla anlatılmıştır:

Olup şemşîrine ʿâşık nice cān virmesün aʿdā
Şanur kim vesmedür mevc-i siyāhı ebruvān üzre (Şahin, 2004, s. 38)

Şairler, güzellerin kaşlarını yaya benzettiklerinde vesmeyi de toza benzetmişlerdir. Bu türlü örneklerde “toz” kelimesi “Çok küçük parçacıklara bölünmüş olan herhangi bir madde (Türkçe Sözlük, 2005, s. 1999)” ve “Yayın kabzası üzerine kaplanan kayın ağacı kabuğu ve kirişi (Yeni Tarama Sözlüğü 1983, s. 211)” olmak üzere iki anlama da gelecek şekilde kullanılmıştır.

Fuzuli, bir muhammesinde yer alan aşağıdaki dizelerde “Vesmeli kaşın, kabzası yeşil renkli kayın ağacı ile kaplanmış yay, etkili ve yan bakışın ok(tur). Fuzuli hemen senin o etkili yan bakışına ve kaşına yönelir.” diyerek, sevgilinin kabzası koyu yeşil renkli kayın ağacı ile kaplanmış yaya benzeyen vesmeli kaşları ve oka benzeyen bir anlık etkili ve yan bakışı ile ölmek için o kaşlara ve bakışa doğru yöneldiğini söylüyor:

Vesmeli kaşuñ yaşıl tozlı kemān ğamzeñ ħadeng
Gamze vü kaşuñğa meyl eyler Fuzūlī bī-direng (Akyüz vd., 1958, s. 454)

Hamdullah Hamdi'nin *Yusuf u Züleyha* mesnevisinde yer alan aşağıdaki beyitte ise “müşgîn toz” ibaresi geçmektedir. Bu ibare hem müşg tozu veya müşg gibi siyah renkli toz, hem de yayın kabzası üzerine kaplanan siyah renkli kaplama anlamına gelmektedir:

Geldi meşşâlar Züleyhâ'ya
Müşgden toz itdiler yaya (Öztürk, 2001, s. 171)

Vesme ile ilgili olarak Cinani (öl. 1595) *Divan*'ında “vesmeyi” redifli bir gazel bulunmaktadır. Bu gazel, redifi dolayısıyla vesme ile ilgili anlam, kavram, düşünce ve benzetmeleri içerdiği için yek-âhenk bir gazeldir. Vesme hakkında buraya kadar verilen bilgi ve örneklerde görülmedik biçimde, söz konusu gazelin her beytinde sevgilinin, kaşlarına kırmızı vesme sürdüğünden söz edilmektedir. Dolayısıyla kırmızıya boyanmış (kırmızı vesme sürülmüş) kaşlar kan, kına, şafak gibi kırmızı renkli unsurlara benzetilerek tasvir edilmiştir. Kaynaklarda vesmenin siyah renk dışında kırmızı renkli olduğuna ilişkin bir bilgiye rastlanmamasına karşılık, bu şiirde bütünüyle vesmenin kırmızı renginden söz ediliyor olması, ya “vesme”nin “boya” anlamında kullanılmış olduğunu ya da tasviri yapılan sevgilinin kaşlarının doğal olarak kızıl renkli olduğunu düşündürmektedir. Gazel şöyledir:

Sürh iderse n'ola ebrūsına cānān vesmeyi
Hün-ı ʿâşıkdan yaqar şimdi niğārān *vesmeyi*

Bu ilk beyitte, güzeller şimdi vesmeyi âşık kanından yaktığı (âşık kanını vesme olarak kaşlarına sürdükleri) için sevgilinin de kaşına kırmızı vesme (âşığının kanını) sürmesine şaşılmanması gerektiği söylenmektedir. Yani güzellerin âşıkların kanını kına gibi vesme olarak kaşlarına sürmeleri âdet hâline geldiği için, sevgilinin de vesmesini kırmızı yaptığı (âşığının kanını vesme diye kaşlarına sürdüğü) anlatılmaktadır.

Anı sürh añlar gören ebrūsı ammā reng alır
Ol muħannā dest ile yaqduqca her ān *vesmeyi*

Bu beyitte ise “Onu (sevgilinin kırmızıya boyanmış kaşlarını) gören kırmızı sanır. Ancak (sevgili) vesmeyi her an kınalı elleriyle sürdüğü için kaşları (ellerinin kinasından) renk alır (o nedenle kırmızı görünür)” deniyor.

Muşhaf-ı ruhsârına ser-sürelerdür sürh ile
Vechi var sürh eylese ol şâh-ı hûbân *vesmeyi*

Üçüncü beyitte de güzellerin şahı olan sevgilinin yüzü Kur'ân-ı Kerim'e benzetilerek, kırmızı mürekkeple yazılmış sure başlıkları gibi kaşlarına kırmızı vesme sürmesinin uygun olacağı (yakışacağı) belirtilmektedir.

Her biri kanlar döker şemşir-i hûn-âluddur
Şanma kim sürh eyledi ol çeşmi fettân *vesmeyi*

Dördüncü beyitte, gözleri fettan (bakışlarının etkileyiciliği ile kargaşa çıkararak) sevgilinin, kaşlarına kırmızı vesme sürdüğünü sanmamak gerektiği, (onun iki kaşının) her birinin kanlar döken (öldüren), kana bulanmış kılıçlar olduğu söylenmektedir. Burada da kırmızıya boyanmış kaşlar kanlı kılıçlara benzetilmiştir.

Yâ meh-i nevdür ki olmuşdur şafağdan âşikâr
Sürh ider zann eylemeñ ol mâh-ı tâbân *vesmeyi*

Beşinci beyitte “(Yüzü) parlak aya benzeyen sevgilinin kırmızı vesme sürdüğünü sanmayın. Olsa olsa şafak vakti gökte hilal görünmüştür” denerek, sevgilinin kırmızı vesme sürdüğü kaşları şafağın kızılığında görünen hilale benzetilmiştir.

Tiğ-ı sürhıdur ol ebrûlar Cinânî Kâsım'uhn
Eyle hûnîdür yakar kanıyla her ân *vesmeyi* (Okuyucu, 1994, s. 600)

Son beyitte ise “Ey Cinani! O kaşlar Kasım'ın kırmızı/kızıl (kana boyanmış) kılıcıdır. (Kızıl kılıca benzeyen o kaşlar) öyle kanlıdır (kan dökmeye meyilli, zalim, katil) ki her an vesmeyi kanıyla yakar” denilmektedir. Dolayısıyla kırmızıya boyanmış kaşlar burada da kanlı kılıca benzetilmiştir.

Son beyitten anlaşıldığı üzere bu gazelde kırmızı vesmeli kaşları tasvir edilen sevgili, Kasım adlı bir kişidir. Buna göre vesmenin, tedavi edici ve görüş gücünü artırıcı etkisi nedeniyle sürme gibi erkekler tarafından da kullanıldığı ortaya çıkmaktadır.

3. Sürme (Kuhl, Tûtiyâ)

Sürme Türkçeden Farsçaya geçmiş bir kelime olup Arapça karşılığı “kuhl ve tûtiyâ”dır. Kadınların süs amacıyla göz kenarlarına sürdükleri sürme, siyah veya lacivert renkli toz bir maddedir (Şemseddin Sami, 1317, s. 719, 1151; Mütercim Âsım, 2000, s. 699; Şükûn, 1984, s. 1194; Koçu, 1967, s. 211; Onay, 1993, ss. 381-382). Kaynaklarda “sürme”nin aynı zamanda İsfahan'da bir köyün adı olduğu ve en iyi sürmenin burada elde edildiği bildirilmektedir (Mütercim Âsım, 2000, s. 699; Şükûn, 1984, s. 1194; Koçu, 1967, s. 211; Onay, 1993, s. 381).

Sürmenin kadınlar tarafından göz kenarlarının yanı sıra, kimi kaynaklarda kirpiklere ve kaşa da sürüldüğünden söz ediliyor (Şemseddin Sami, 1317, s. 719; Koçu, 1967, s. 211). Sürme kabı (sürmedan) içinde ezilerek yapışkan bir hâle getirilen sürmenin mil (ince ve uzun çubuk şeklinde alet) yardımıyla gözler yumularak kirpiklere sürüldüğü bildirilmektedir (Koçu, 1967, s. 211).

Sürmenin kadın süs malzemelerinden biri olmak dışında, görüş gücünü artırıcı bir ilaç özelliği taşıdığı ve yendiği takdirde ses kısılmasına veya yiyeğin hiç konuşamamasına neden olduğuna dair bilgiler de vardır. Sürme Fars ve divan şiirinde bu özellikleriyle de yer almıştır (bk. Gürer, 1997, ss. 119-126).

Burada kadınların sürmeyi süslenme amacıyla gözlerine sürdüklerini gösteren örneklerle yer verilmiştir.

Zatî (öl. 1546)'nin "Geceler boyunca sabaha kadar gökteki meleklerin gözüne sürme yerine siyah duman çekelim." dediği aşağıdaki beyitte ise, aşk derdiyle sabaha kadar âh eden âşıkların âhının göğe yükselen dumanı sürmeye benzetilmiştir:

Giceler şubha degin gökde melâ'ik gözine
Yine *sürme* yirine dūd-ı siyâhı çekelim (Tarlan, 1970, s. 403)

Azmizade Haleti (öl.1631), sevgilinin, gözlerine kuyruklu (göz kenarından biraz daha uzatılarak çekilmiş) sürmeler çekerek ortaya çıktığında, gözlerinin doğan gibi avını aramaya başladığını söyleyerek sürmeli gözlerin çekiciliğini, gönül alıcılığını anlatmak istemiştir:

Ꞓuyruklu *sürmelerle* eger cilve kılsa yâr
Başlar şikâra gözleri mânend-i şâh-bâz (Kaya, 2003, s. 191)

Haleti şu beyitte ise (güzelliği ile) ayartıcı, baştan çıkarıcı güzelin, aşk derdiyle ağlayıp inleyen, gönlü yanmış âşıkların küllerini gözlerine sürme diye çektiği için, sürmesinin mavi renkli olduğunu söylüyor. Şair burada sevgilinin lacivert renkli sürmesini, aşk ateşiyle yanmış âşıkların külüne benzetmiştir:

Kebüd olsa °aceb mi *sürmesi* ol şüh-ı fettânuñ
Gözine kuhl ider hâkisterin °uşşâk-ı nâlânuñ (Kaya, 2003, s. 344)

Şeyhülislam Es'ad (öl. 1753), sevgilinin nazlı bakışının keskin kılıcını (kılıç gibi keskin, etkileyici nazlı bakışını) bileyerek daha da keskinleştirmesine gerek olmadığını ve o etkileyici bakışlarla âşığın gönlünde yakıcı bir etki yaratan gözlerine bir de sürme çekmemesini söylüyor. Çünkü bir de sürme çekerse o bakışlar âşığı mahvedecektir:

Ne hâcet zağ¹ virmek tîğ-i tîz-i ğamze-i nâza
Amân ol çeşm-i sūzişūne zâlim sūrmeler çekme (Doğan, 1997, s. 288)

4. Çivit (Nîl)

“Nîl” Farsça bir kelime olup Türkçede “çivit” ve “çivit otu”nun karşılığıdır. “Çivit” Hint’te ve Yemen’de yetişen bir bitkiden elde edilen koyu mavi renkli bir boyadır (Şemseddin Sami, 1317, s. 533; Mütercim Âsım, 2000, s. 562; Şükûn, 1984, s. 1939). *Lügat-i Remzî*’de yaprağına vesme denilen ve saç ve sakal boyamakta kullanılan bir tür ota da nîl denildiği belirtiliyor (Hüseyn Remzî, 1305, s. 917). *Burhân-ı Kâti*’de da *Lügat-i Remzî*’de olduğu gibi, bazılarınca nil yaprağına yani çivit otuna vesme denildiği bildirilmiştir (Mütercim Âsım, 2000, s. 809). Yanmış üzerlik tohumuna da nil (çivit) denildiği bildirilen sözlüklerde, bunun nazar değmesinden korumak amacıyla çocukların kulağı tozuna (kulak arkasındaki çukur yer) ve alınlarına çekildiğinden söz ediliyor (Mütercim Âsım, 2000, s. 562; Şükûn, 1984, s. 1940). Nitekim Şeyhi’nin *Husrev ü Şirin* mesnevisinden alınan aşağıdaki beyitte de çividin nazardan korunmak için yüze çekildiği açıkça ifade ediliyor:

Çividi kim yüz ayına çekerler
Nazar jenginden eylerler hâzerler (Timurtaş, 1963, s. 64)

Yusuf u Züleyha ve Husrev ü Şirin mesnevilerinden tespit edilen aşağıdaki beyitlerde, kadınların nîl, süslenirken bir çizgi şeklinde çekmek suretiyle güzel yüzlerini nazardan korumak için kullandıkları anlaşılıyor. Burada yine nazardan korunmak için kullanılan nazar boncuğu ile nilin renk benzerliğini de belirtmek gerekir.

Hamdullah Hamdi, Züleyha’nın Yusuf ile gizli buluşması öncesinde süslenirken, kötü gözlerden korunmak amacıyla yüzüne nilden bir çizgi çekişini şöyle anlatmıştır:

Mâha haţ çekdi nîlden çün mîl
Hüsni Mışr’dan ‘imâret itdi o Nîl
Çekdüğü haţ-ı nîl ol mâha
Tâ ki mîl ola çeşm-i bed-ĥâha
Ya görüp çeşmin oldı mâşıta mest
Sürme mîlin düşürdi ditredi dest (Öztürk, 2001, s. 134)

¹ Farsça sözlüklerde bu kelimenin “karga”nın yanı sıra “ok yayının kiriş geçecek yerinde olan sargı” (Şükûn, 1984, s. 1054), “gûşe-i kemân” (Mu’în, 1364, s. 1711) anlamlarına geldiği belirtilmektedir. *Yeni Tarama Sözlüğü*’nde “zâğ (Far.)”a “Yayın ucuna sarılan deri”, “zâğ virmek”e “Keskinliğini göstermek”, “zâğlamak”a “Keskinletmek” anlamları verilmiştir (1983, s. 257). *Kamus-ı Türkî*’de ise Farsça “zâğ”ın “karga, gurâb”, Türkçe “zağ”ın “Kılıç ve bıçağa bilemekle verilen cila, kilağı” anlamında olduğu belirtilmiştir (Şemseddin Sami, 1317, s. 670). Dolayısıyla beyitteki “zağ”ın *Kamus-ı Türkî*’de belirtildiği üzere Türkçe olduğu anlaşılmaktadır.

Hamidzade Celili'nin *Husrev ü Şirin* mesnevisinde Ferhad'ın ölümüne yas tutan Şirin'in yüzündeki nil ile çekilmiş çizgi, gözyaşlarının gözünden akıttığı Nil Irmağı olarak tasvir edilmiştir:

Degül ruhsâresinde hâtt-ı nîl
Gözi yaşı akıtmış cüy-ı Nil'i (Kazan, 1997, s. 231)

Taranan divanlar arasında, güzellerin nazardan korunmak amacıyla yüzlerine nil çekme geleneği ile ilgili örneğe yalnızca Tacizade Cafer Çelebi'nin *Divan*'ında rastlanmıştır. Şairin bir gazelinde geçen aşağıdaki beyitte, bir güzele benzetilen bahçenin güzelliğine nergisin nazarının değmemesi için, menekşenin bahçenin yüzüne nil çektiği anlatılıyor. Burada baharda sıra sıra rengârenk çiçeklerle bezenerek son derece güzel bir görünüme kavuşan bahçedeki menekşelerin oluşturduğu sıra, koyu mavi (lacivert) renginden dolayı bahçenin yüzüne çekilmiş nile benzetilmiştir. Divan şiirinde sıklıkla güzel gözün benzetmeliği durumunda olan nergis ise bakışlarıyla nazarı degen bir insan olarak hayal edilmiştir:

Çekdi gird-i ruḥ-ı bustâna benefşe yine nîl
Tâ eşer eylemeye nergisün âna nazarı (Erünsal, 1983, s. 442)

Nil, kadınların süs amacıyla yüzlerine sonradan yapıştırdıkları yapma ben yapımında da kullanılmaktadır. Buna ilişkin örneğe ise “Yapma Ben (Hâl-i Ârızî)” başlığı altında yer verilmiştir.

5. Allık (Gül-güne, Gâze, Sürhî, Kızılca)

Farsçada “gül-güne”, “gâze” ve “sürhî” olarak geçen kelimeler Türkçede kadınların süslenmek amacıyla yüzlerine sürdükleri düzgünlerden “allık” veya “kızılca”nın karşılığıdır. “Düzgün” ise eski usul makyajda kadınların yüzlerine sürdükleri beyaz ve kırmızı boyaaların genel adıdır. Düzgünün beyaz renkli olanına “aklık [sefidâb, sefidâc, isfidâc, üstübeç]”, kırmızı renkli olanına “allık [gül-güne, gâze, sürhî, kızılca]” denir (Koçu, 1967, s. 98).

R. Ekrem Koçu, allığın nasıl yapıldığı ve kadınlar tarafından nasıl kullanıldığı hakkında şu bilgileri vermiştir:

Eski toplum hayatımızda allık yanak ve dudak üstünde yalnızca kadınlar tarafından kullanılmıştır.(...) Kadın makyajında allık olarak herhangi bir kırmızı boya kullanılmıştır ve attarlar tarafından ‘Gaz Boyaması’ adı ile satılmıştır. Gaz denilen incecik tülbindler kırmızı boyaya batırılır ve boya o tülbind üstünde toplanıp kurur idi. Boyanacak hanımlar yanaklarını gül suyu ile hafifçe ıslatırlar ve sonra küçük bir parça gaz boyamasını cild üzerinde gezdirerek yüzün gereken yerlerini allandırırlardı. Dudak

boyamak için de dudağı dil ile ıslatıp üstüne gaz boyamasını sürmek kâfi gelirdi (1967, s. 12).

Bu bilgilerden eski kadınların, allığı bugünkü makyaj malzemelerinden hem allık hem ruj yerine kullandıkları anlaşılıyor. S. Haim tarafından hazırlanan *The One Volume Persian English Dictionary* adlı sözlükte “sürhî” kelimesinin hem allık (İng. redness) hem ruj (İng. rouge) anlamına geldiği belirtilmektedir (1975, s. 448). Bu kelimeye *Turkish and English Lexicon*'da ise yalnızca allık (İng. redness) anlamı verilmiştir (Redhouse, 1992, s. 1051). Bu sözlükler dışında, bilinen belli başlı Farsça-Farsça, Farsça-Türkçe, Farsça-İngilizce ve Türkçe sözlüklerde “sürhî” kelimesinin allık veya ruj anlamına rastlanamamıştır.

Divan ve mesnevilerden tespit edilen örneklerde, allığın kadınlar tarafından yalnızca yüze sürülen bir makyaj malzemesi olarak kullanıldığı görülmektedir.

Tacizade Cafer Çelebi'nin bir terci-bendinden alınan aşağıdaki mısralarında, bahçenin gönül aldatan (cazibeli, alımlı) yanağının, sevgilinin yüzünün güzelliği gibi gül allığı ile güzelleştiği söyleniyor. Burada bahçe, sevgilinin güzelliğine imrenen bir güzel olarak kişileştirilirken (teşhis), bahçedeki güller de allığa benzetilmiştir:

Cânân cemâli gibi ruḥ-ı dil-firîb-i bâğ
Gül-güne-i gül ile bulur behcet ü bahâ (Erünsal, 1983, s. 8)

İzzet Molla şu beyitte, sevgilinin al yanağına bir de allık sürdüğü gün ortalıkta kızılca kıyamet koptuğunu (kavga gürültü, kargaşa çıktığını) belirtmekte, hem de “kızılca kıyamet kopmak” deyimindeki “kızılca” kelimesinin “allık” anlamına işaret ederek kelimeyi tevriyeli biçimde kullanmaktadır:

Elbette bir kızılca kıyâmet kıpar bugün
Ruḥsâr-ı ala kim didi ol şûba gâze çek (Şahin, 2004, s. 472)

Hamdullah Hamdi Züleyha'nın aslında süse ihtiyacı olmadığını fakat yüzüne sürdüğü kızılca (allık) ve üstübeç (aklık) ile güzelliğinin bir kat daha arttığını şöyle ifade ediyor:

Yoğ idi zeyne ihtiyâcı anuñ
Artdı andan velî revâcı anuñ
Güle virdi kızılca rengi revâc
Nür arturdı nûra isfîdâc (Öztürk, 2001, s. 134)

Arpaeminizade Sami ise, içinde bulunduğu şişenin güzelliğine güzellik katan şarabın her damlasının, düşüncenin yanağına allık olduğunu söyler. Şair burada düşünce (endişe) gibi soyut bir kavramı bir güzel kişiliğinde hayal ederek şarabın her damlasını da onun yüzüne sürdüğü allığa benzetmiştir:

Bāde kim revnağ-fezā-yı şîşedür her kaçresi
Ġāze-i ruhsāre-i endîşedür her kaçresi (Kutlar, 2004a, s. 564)

Sami gibi sebk-i Hindî üslubunun etkisiyle şiirler yazan Şeyh Galib'in aşağıdaki beytinde de bu üslubun önemli özelliklerinden biri olan somutlaştırma görülmektedir. Şair sürhî-i nâz (naz allığı), kumâş-ı ârzû (arzu kumaşı) ve reng-i istignâ (naz rengi) tamlamalarındaki naz, arzu ve istigna gibi soyut kavramları allık, kumaş ve renk gibi somut kavramlarla bağdaştırarak güzel bir hayal yaratmıştır. Şairin “O gül endamının (sevgilinin) yanağının yasemin bahçesinde (yasemin bahçesi gibi bembeyaz yanağında) naz allığı, arzu kumaşında naz rengi midir bilmem.” dediği beyitte, sevgilinin güzelliği ve onu arzulayan âşığa karşı nazlı tavırları anlatılmaktadır:

Semenzâr-ı ruhında *sürhî*-i nâz ol gül-endāmuñ
 Kumâş-ı ârzûda reng-i istignâ midur bilmem (Gürer, 1993, s. 497)

Şairler söz konusu süs malzemelerinin çok defa, güzellerin güzelliklerine güzellik kattığını, o güzellik karşısında âşıkların sarsıcı bir etkiye, dayanılmaz bir cazibeye kapıldıklarını anlatmalarına karşılık, kimi zaman da Allah vergisi doğal güzelliğin daha makbul olduğunu dile getirmişlerdir. Bu düşüncenin, allıkla ilgili beyit örneklerinde daha fazla dile getirildiği görülmektedir.

Mesela Şeyhülislam Yahya (öl.1644), dünyada güzelliğin Allah vergisi olması gerektiğini, allık ve gâliye gibi süs malzemeleri ile elde edilen güzelliğin Allah vergisi güzellik ile kıyaslanamayacağını şöyle ifade eder:

Hüsn eâlemde Hudâ-dâd gerekdür Yahyâ
 Ne kadar eâlem ola gâliye vü *ġāze* ile (Kavruk, 2001, s. 340)

Naili, sevgiliye “Hiçbir süs ve boyaya ihtiyacı olmayan (renksiz) doğal güzelliğinle gülleri utandır da senin süsleyici kadının (makyözün) bahçenin yanağına allık sürsün” diyerek yine onun yanağının doğal pembeliğinin allık sürülmüşçesine güzel olduğunu, süse ihtiyacı olmadığını belirtiyor. Burada “renk” kelimesinin “hile” anlamı dolayısıyla “bî-rengî” hem renksizlik hem de hilesizlik anlamlarına gelecek şekilde tevriyeli kullanılmıştır. Çünkü pembe olmayan yanağa allık sürerek pembeleştirmek de bir bakıma hiledir:

Bî-rengî-i hüsnüñle virüp güllere haclet
 Meşşâtañı *gül-güne*-tırâz-ı ruh-ı bāğ et (İpekten, 1970, s. 230)

6. Üstübeç (Sefidâc, İsfidâc, Sefidâb, Sefidâ)

Farsçada “sefidâ, sefidâb, sefidâc” biçimlerinde görülen ve “isfidâc” olarak Arapçaya geçmiş olan kelimenin sözlüklerdeki (Şemseddin Sami, 1317, s. 726; Devellioğlu, 1993, s. 929) karşılığı “üstübeç”tir. Üstübeç ise kurşun boyası (kurşun karbonat) da denilen ve boyacılıkta kullanılan beyaz madenî bir maddedir (*Büyük Türk Sözlüğü*, tarihsiz, s. 1211; *Türkçe Sözlük*, 2005, s. 2065). Eskiden kadınlar beyaz renkli toz hâlindeki bu maddeyi su ile karıştırarak süs malzemesi olarak yüzlerine sürmekte kullanmışlardır. Düzgünün beyaz renkli olanıdır ve buna “aklık” denir (Koçu, 1967, s. 98). Bu maddenin kullanımı ile ilgili sakıncayı *Koçu* “...aklıkta üstübeçli bir su kullanıldığı için hem yüzün taravetini tahrib eder, hem de cildten geçerek dişler üzerinde tesir gösterir, yıllar boyunca her gün düzgünlenmiş kadınların dişleri kapkara olurdu” (1967, s. 99) sözleriyle ifade ediyor. Üstübeç veya aklık olarak bilinen bu maddenin, günümüzde kadınların kullandığı pudra ve fondötenin işlevini gören bir süs malzemesi olduğu anlaşılmaktadır.

Şeyh Galib, baştan çıkarıcı güzelin allık, rastık ve üstübeç sürerek yüzünü beyaz, siyah ve kırmızıya boyadığını söylüyor:

Gül-gün u vesme sürdi *sefidâb* ile ruhın
 Kıldı o fitnekâr sefid ü siyâh u sürh (Gürer, 1993, s. 362)

Naili (öl. 1666)’nin aşağıdaki beyti, Sultan Mehmed Han’ın övgüsünde yazdığı bir kasidenin nesib bölümünde yer almaktadır. Burada Edirne’nin kış mevsimindeki görüntüsü anlatılmaktadır. Dolayısıyla bu beyitte, Edirne’nin zemininin, gümüş gibi bembeyaz tenli güzellerin terlemiş sineleri gibi sabah üstübeciyle boyandığı (yaldızlandığı, parlatıldığı) söylenmektedir. Yani şair, sabah vakti toprağın üstündeki karların gün ışığıyla beraber ışıldamasını, beyaz tenli güzellerin terli sinelerine benzetmiştir. Çünkü divan şairleri için sevgilinin terli sinesi ve yanakları daima bir cazibe unsuru olmuştur. Şehrin zemininin parlaklığının sebebi sabah (subh) olduğu için de teşbih-i belîğ yoluyla sabah üstübece benzetilmiştir. Buradan üstübecin tene sadece beyazlık değil aynı zamanda ışıltı, parlaklık da verdiği anlaşılıyor:

Bulmuş tılâ zemîni *sefidâc*-ı şubhdan
 Hoy-kerde levh-i sîne-i simîn-berân gibi (İpekten, 1970, s. 68)

Revani’nin şu beytinde ise dünya bir yeni geline, rüzgâr da gelin süsleyici kadına benzetilerek, rüzgârın gelin süsleyici kadın gibi, yeni geline benzeyen dünyayı süslemek için- renk benzerliği dolayısıyla- ateşi allık, karı üstübeç yaptığından söz edilmektedir:

Nârı gül-güne kılop berfi *sefîdâc* itdi bād
Nev-^carūs-ı dehri tezyîn itmege meşşâtavâr (Avşar, tarihsiz, s. 54)

Hamidizade Celili'nin *Husrev ü Şirin* mesnevisinde Şirin gelin olurken gelin süsleyici kadının Şirin'in yüzüne allık ve üstübeç sürmesi şöyle anlatılıyor:

Virür meşşâta ol gül-çihreye zîb
İder gül-gün u *isfîdâc* tertîb (Kazan, 1997, s. 242)

7. Altın [Altın Varak (Zerrîn Varak), Altın Tel, Altın Suyu]

Altın, kadınlar tarafından çeşitli şekillerde (küpe, kolye, zincir, bilezik, yüzük vs.) takı olarak kullanılmasının yanı sıra yüz makyajında da kullanılmış bir maddedir. Burada kadınların altın varak, altın tel ve altın suyu olmak üzere, altını yüz makyajında nasıl kullandıkları üzerinde durulacaktır.

Altın varak (zerrin varak veya zer varak), çeşitli süsleme sanatlarında kullanılan ve ince tirşelerin arasında dövülerek inceltilen altın levhalara denir. (Pakalın, 1993, s. 54; Ayan Birol, 1998, s. 541).

Altın varak çeşitli süsleme sanatlarında kullanılan bir madde olmakla birlikte, eskiden kadınların kullandıkları yedi süs malzemesinden (her-heft) biri olarak da bilinir. Farsçada kadınların süslenmek amacıyla yüzlerine yapıştırdıkları bu altın varaklara “zerek” denilmektedir (Mütercim Âsım, 2000, s. 840; Mu'în, 1364, s. 1735; Şükûn, 1984, s. 1070).

Hamidizade Celili'nin *Husrev ü Şirin* mesnevisindeki şu beyitte, gelin olduğunda Şirin'in yüzüne altın varak yapıştırıldığı belirtilmektedir. Şair Şirin'in yüzündeki altın varağı sanki ayın üstüne konmuş yıldızlara benzetmiştir:

Urup *zerrîn varağ* ruhsâr-ı âle
İder mâh üstine encüm havâle (Kazan, 1997, s. 242)

Tacizade Cafer Çelebi II. Bayezid'i övdüğü ateş redifli kasidesinin şu beytinde padişaha “Ateş, güzelliğini sana göstermek için dumanını kıvılcımlarla bezeyip şakaklarına altın varaklardan damga yapar.” diye sesleniyor:

Saña ^carz itmege hüsün şererden zeyn idüp düdî
İder aşdâğına *altun varağ*lardan şidâğ² âteş (Erünsal, 1983, s. 132)

Emri'nin aşağıdaki beytinde, gelinlerin yüzlerinin altın varak gibi altın tellerle süslendiğinden söz edilmektedir. Şair, yeni geline benzettiği düşüncenin, güzel görünmek için yüzünü altın tellerle süslediğini söylüyor. Ancak düşünce

² şidâğ (Ar.): Devenüñ şudğına (şakağına) başılır bir tamğa adıdır (Mütercim Ahmed Âsım, 1305, s. 713).

gelininin güzel görünmek istediği ve “aňa” zamiriyle anılan kişinin kim olduğu açık değildir³:

Nev-^carūs-ı fikr aña zibā görünmek kaşına
Şa^cşa^ca şanma yüzün zer *te*le tezyîn eylemiş (Saraç, 2000, s. 338)

Farsçada “zer-âb” kelimesinin Türkçedeki karşılığı olan “altın suyu” sözlüklerde mücellitler ve nakkaşların tezhip için kullandıkları bir madde olarak tarif edilmektedir (Mütercim Âsım, 2000, s. 838; Mu’în, 1364, s. 1728). Altın varaklar “altın ezme” adı verilen özel bir yöntemle ezilip toz hâline getirildikten sonra jelatinli su ile karıştırılır. Elde edilen bu karışıma altın suyu (ezme yaldız, sulu yaldız, zer hall) denir. Altın suyu, uygulanacak zemine fırça yardımıyla sürülerek kullanılır (Esiner Özen, 1998, s. 35).

Kaynaklarda altın suyunun kadın süs malzemesi olarak kullanıldığı belirtilmemekle birlikte, Kemal Paşazade’nin aşağıdaki beytinde tıpkı altın varak gibi makyajda kullanıldığı görülmektedir. Züleyha Mısır Azizi ile evlenirken gelin süsleyici kadınlar onun yüzünü altın suyu ile süslerler. Züleyha’nın altın suyu ile süslenen yüzü yaldızlanmış kitaba benzetilmiştir:

Gelüp meşşâlar yüzün düzerler
Yüzün *altun şuyı* birle yazarlar
Güzellik resmini tertîb iderler
Cemâli muşhafın tezhib iderler (Demirel, 2004, s. 96)

Her ikisi de XVI. yüzyıl şairi olan Hayali ve Emri’nin aralarında nazire ilişkisi olduğu görülen aşağıdaki beyitlerinde, geline benzeyen dünyanın şairlere (Hayali ve Emri) oynaş olmak için her gece hilal kaşına altın suyu (yaldız) sürerek süslendiği belirtilmektedir:

Yazar her şeb hilâl ebrûsın *altun hall* ile ya^cnî
^cArūs-ı dehr diler kim Hayâlî ola oynaşum (Tarlan, 1945, s. 295)

Bezer her şeb hilâl ebrûsın *altun hall* ile ya^cnî
Diler kim ola ey Emrî ^carūs-ı dehr oynaşum (Saraç, 2000, s. 192)

Gelibolulu Sun’i’nin aşağıdaki beytinde ise kaşlara altın tozu sürüldüğünden söz ediliyor. Şair sevgiliye “Ey yanağı erguvan (erguvan gibi pembe renkli)! Kaşların sarı olsa ne olur? (Buna şaşılır mı?) Şehlere (kabzası altın kaplamalı) keman (yay) gibi altın tozlu olmak (kaşlarına altın tozu sürmek) âdettir” diye sesleniyor. Daha önce de değinildiği gibi buradaki “toz” kelimesi, yay söz konusu olduğunda “yayın kabzası üzerine kaplanan madde”, kaş söz konusu olduğunda da “toz hâline getirilmiş madde” anlamına gelmektedir.

³ Bu beyit *Emrî Divanı*’nda “Mukattaât” başlığı altında yer almasına karşılık, başlı başına bir beyittir. Bu nedenle “aňa” zamiri ile kimin kastedildiği anlaşılamamaktadır.

Çaşlarıñ zerd olsa n'ola ey yanağı ergavān
Şehlere 'âdetdür *altun tozlu* olmak çün kemān (Yakar, 2002, s. 500)

8. Yapma Ben (Hâl-i ârizî)

“Ben” insan vücudunda ve özellikle yüzde doğal olarak bulunan siyah renkli leke veya kabartılara denir. “Ben”in Arapçadaki karşılığı “hâl” ve “şâme”dir.

Yüzün ve vücudun muhtelif yerlerindeki benler eskiden kadın güzelliğinde önemli bir güzellik unsuru olarak kabul edilmiştir. Yüzde küçük ve birkaç tanesi bir arada olan benlere “püskürme ben” denilmiştir (Koçu, 1967, s. 33). Şair Nedim bir şarkısında, gümüş gibi beyaz gerdanı püskürme benli bir güzeli şöyle tarif etmiştir:

Şivesi nâzı edâsı hânesi pek bî-bedel
Gerdeni *püskürme beñli* gözleri gâyet güzel
Şırma kâkül sîm gerden zülf tel tel ince bel
Gül yanaklı gülgüli kerrâkeli mor hâreli (Boztepe, 1338-40, s. 204)

Ben, önemli bir güzellik unsuru sayıldığı için yüzünde doğal ben bulunmayan güzeller “yapma ben (hâl-i ârizî)” kullanmışlardır. Yapma ben, Girit Adası'nda yetişen bir çalıdan elde edilen ve “laden” adı verilen zamkın balmumu kıvamına getirilmesiyle elde edilmiştir. Balmumu kıvamına getirilen bu zamktan küçük parçalar koparılıp yüzün istenen bir yerine yapıştırılmak suretiyle kullanılmıştır (Koçu, 1967, s. 33).

Hayali'nin sevgiliye “Âşıkların göz bebeğini ezip yanağına ben yap. Eline (de) âşıkların ciğer kanı ile kına yaksan sana çok yakışır.” dediği aşığıdaki beyitte, sevgilinin yapma ben kullandığına işaret edilmektedir:

Ezûp eâşıklarūñ göz merdümin ruhsârūña *hâl* it
Ciger çanı ile yaçsañ destüñe hınnâ saña elyaç (Tarlan, 1945, s. 236)

Sami, bir kasidesinden alınan aşığıdaki beyitte, övdüğü kişinin (dönemin veziri) gelin süsleyici kadına benzeyen himmetinin, gönül sahiplerinin (gönül dilinden anlayan kişilerin) siyah yıldızını, bahtının güzelinin (onların güzele benzeyen bahtının) yanağına ben yaptığını söylemektedir. Yani söz konusu devlet büyüğünün himmetinin, gönül dilinden anlayan kişilerin kötü talihini iyiye çevirdiğini anlatmaktadır. Dolayısıyla burada da güzellerin yüzüne süsleyici kadınlar tarafından yapma ben yapıştırma geleneğinden söz edilmiştir:

Şâhid-i bahtına necm-i siyeh-i ehl-i dili
Eyledi mâşîta-i himmeti hâl-i ruhsâr (Kutlar, 2004a, s. 197)

Celalzade Salih Çelebi'nin *Leyla ve Mecnun*'unda, Leyla'nın İbni Selâm ile evlenirken gelin süsleyici kadının, yüzüne koyduğu beni üzüntüden hemen tırnaklarıyla kazıyıp attığı anlatılmaktadır:

Geldi meşşâta tâ vire zînet
Ol yüzi mâha buyıdı °âdet
[...]
Koduğı hâli haddine fi'l-hâl
Nâhun ile kazırdı bî-imhâl (Kütük, 1995, s. 236)

Eskiden gelin süslemesinde mutlaka kullanılan yapma benin altın ile yaldızlanmış olanlarına “hâl-i zer” adı verilirmiş (Koçu, 1967, s. 33). *Burhân-ı Kâtu*'da “her-heft” maddesi açıklanırken “hâl-i ârizî” hakkında “... sürmeden câ-be-câ yüzlerine zer-nişân konulan noktalar” (Mütercim Âsım, 2000, s. 344) deniyor. Bu bilgiden de yapma benin sürme ve altın karıştırılarak elde edildiği anlaşılmaktadır.

Emri aşağıdaki beytinde sevgiliye “Senin yüzünü görme arzusuyla cennet içinde ateşli bir âh etsem de huri (cennet kızı) (âhımın) dumanını kâkül, kıvılcımını altın ben edinse.” diyor:

Şevk-i didâruñla cennet içre itsem odlu âh
Hür idine düdüm kâkül şerârın *hâl-i zer* (Saraç, 2000, s. 82)

Amri (öl. 1523), bir kasidesinde (bahâriyye) baharı geline benzetmiştir. Bu kasideden alınan aşağıdaki beyitte nergisin, geline benzeyen baharın alınına ve yanağına altın benler koyduğu, menekşenin ise kıvrımlı saçlarını yüzünün iki yanından sarkacak şekilde taradığı ifade edilmektedir:

Komış cebîn ü °izârında nergis *altun hâl*
Düzetmiş iki yanında benefşe zülf-i dü-tâ (Çavuşoğlu, 1979, s. 17)

Yapma ben için kullanılan laden zamkı (laden denilen çalının reçinesi) ile güzel kokulu bir madde olan amber karışımından elde edilen hamurun henüz yaşken koparılan küçük parçaları da kadınlar tarafından yüzlerine yapıştırılmak suretiyle yapma ben olarak kullanılmıştır (Erdem, 1991, ss. 7-8). Bu nedenle şairler şiirlerde güzellerin amber kokulu benlerinden sıkça söz etmişlerdir.

Şeyhülislam Yahya, ay yüzlü sevgilinin yüzüne değen saç kıvrımları ile onlar arasındaki amber kokulu benini gûy u çevgân (polo) oyununda kullanılan sopaya (çevgân) ve topa (gûy) benzetir. Beyitte sevgilinin saç kıvrımları arasındaki beninin görüntüsü ve güzel kokusu yüzünden gönlü perişan olmuş şairin (âşığın) hâlden hâle girdiği anlatılmaktadır:

N'ola âşüfte-dil Yahyâ girerse hâlden hâle
O mâhuñ zülf-i çevgân *hâl-i anber-büyü* gûy oldu (Kavruk, 2001, s. 474)

Haşmet, sevgilinin, aşk dimağına (aşkın beynine) amber kokusu veren benine, o kokunun verdiği etkiyle oluşun hararetle (coşkunlukla) büyük bir arzu (iştihak) duyduğunu şöyle dile getirmiştir:

Dimâğ-ı aşka verir bûy-ı *canberi* Haşmet
Bu tâb-ı süziş ile *hâl-i* yâre müştâkız (Arslan vd., 1994, s. 249)

Tıpkı altın, sürme, amber ve çivit otu (nil) gibi misk (müştâğ)in de laden zamkiyla karıştırılarak yapma ben olarak kullanıldığını aşağıdaki beyitlerde görmek mümkündür. Bu beyitlerde geçen “hâl-i müştâğ” tamlamalarıyla, hem yapma ben hazırlanırken içine misk karıştırıldığı hem de miskin ben ile renk benzerliği anlatılmak istenmiştir.

Hayali, sevgilinin gül renkli yanağına koyduğu (yapıştırdığı) miskli beni, âhının ateşiyle kararan baht yıldızına benzetmiştir:

Kevkeb-i bahtumdur âhum âteşi kılmış siyâh
Hâl-i müştâğ kim kuduñ ol hadd-i gül-gün üstine (Tarlan, 1945, s. 348)

Neve’i, bir kasidesinden alınan aşağıdaki beyitte, misk kokulu benin güzellerin yüzünü süslediği gibi, övdüğü hükümdarın da (güzele benzeyen) saltanatın yüzünü süslediğini söylemiştir:

Cemâl-i saltanata zîb ü fer virür zâtuñ
Nite ki çihre-i hübâna *hâl-i müştâğ-dem* (Tulum vd., 1977, s. 108)

Misk ve amber karışımından elde edilen, macun kıvamında, güzel kokulu, siyah renkli bir madde olan gâliye de ben yapımında kullanılan maddelerden biridir (Kutlar, 2004b, s. 5).

Nesimi, sevgilinin misk kokulu saçları ile gâliyeden yapılmış benini, tuzak içindeki taneye (hububat tanesi) benzetir. Çünkü sevgilinin söz konusu güzellik unsurları âşığın gönlünü tuzağa düşürücü (avlayıcı) bir etkiye sahiptir:

Müştâğ saçuñla *gâliyeden* vaz^c olan *beññ*
Ol dâm içinde men bilürem kim ne dânedür (Ayan, 2002, s. 342)

Vahyi (öl.1718)’nin “Gönül güzelinin yüzüne gam galiyesi koyma. Zevk goncası üstüne matem jalesi (çiy tanesi) koyma.” dediği beyitte “gâliye-i gam” tamlaması ile gâliyeden yapılmış ben anlaşılmaktadır. Gam gibi soyut bir kavram gâliyeden yapılmış ben olarak somutlaştırılmıştır. Aynı somutlaştırmalar “şâhid-i dil”, “gonçe-i zevk” ve “jâle-i mâtem” tamlamalarında da görülmektedir.

Şâhid-i dil rûyına *gâliye-i* gam koma
Gonçe-i zevk üstine jâle-i mâtem koma (Taş, 2004, s. 392)

Fuzuli’nin *Leyla vü Mecnun* mesnevisinde geçen aşağıdaki beyitte ise nilin (çivit/çivit otu), “Çivit (Nil)” başlığı altında değinildiği üzere, güzel kadınların nazardan korunmak amacıyla yüzlerine çekmelerinin yanı sıra,

amberli ve miskli benler gibi laden zamkıyla karıştırılarak ben yapımında da kullanıldığı görülmektedir. Leylâ'nın aşka düştüğünde aşkın etkisiyle artık eskisi gibi süslenmediğinin, perişan olduğunun anlatıldığı beyitte, Leylâ'nın yanındaki cariye kızların, yüzlerine nilden ben yapıştırarak süslenmelerine karşılık, Leylâ'nın yasa büründüğü anlatılmaktadır. Şair, Leylâ'nın yasa bürünmesini, yas rengi olan mavi renkli giysiler giymesi anlamında “nile raht çekmek”⁴ ifadesiyle dile getirmiştir⁵:

Ƙızlar yüze Ƙoysa nilden hâl
Ol nil'e çekerci raht fi'l-hâl (Ayan, 1981, s. 171)

9. Misk (Müşğ, Nâfe)

Arapça bir kelime olan “misk”in Farsçadaki karşılığı “müşğ”dür. “Âhû-yı müşğîn” veya “âhû-yı Hoten” denilen ve Hıta, Hoten, Çin ve Hindistan bölgelerinde yaşayan ceylanların göbeğinden elde edilen güzel kokulu maddeye denir (Onay, 1993, s. 30; Şemseddin Sami, 1317, s. 1343). Ahmet Talat Onay'ın şarih Sudî'nin *Hafız Divanı Şerhi*'nden aktardığı bilgiye göre,

O memleketlerin [Hıta, Hoten, Çin ve Hindistan] avcıları bunları [misk ahularını] sürü sürü muhafaza ederek hem etinden hem miskinden faydalanırlarmış. Rûm'un (Anadolu) âhûları yılda bir kere boynuzlarını düşürdüğü gibi, o âhûlar da yılda bir defa nâfelerini düşürürlermiş. Bu zaman gelince avcılar zarflar (kese) peyda edip hayvanın karnı altına bağlarlarmış. Bu hayvan insan ve hayvan ürkütmesiyle, yahut birbirleriyle oynaşmakla hararet kesbedermiş. Bu yüzden nâfesine [göbeğine] birkaç damla kan damlarmış. Böylelikle nâfe miskle dolar; vakti gelince düşürmüş. Düşükten sonra –kokmadığı için- bazı ilaçlarla terbiye ederlermiş. Bazılarına göre misk, lale ve sümbül otlamaktan hâsıl olurmuş (1993, s. 30).

Yine Farsça bir kelime olan “nâfe” de kaynaklarda “Hıta ve Hoten ahularının göbeğinde toplanan kandan elde edilen bir çeşit misk, güzel koku” olarak tanımlanmıştır (Şükûn, 1984 s. 1862; Şemseddin Sami, 1317, ss. 1449-50; Onay, 1993, s. 30). Buna göre müşğ ve nâfe aynı maddenin adı olup ipekler içinde saklanırmış (Onay, 1993, s. 31).

Müşğ ve nâfe kadınların özellikle saçlarına sürdükleri bir koku olarak kullanılmıştır. Müşğün kadınlar tarafından kaş boyası olarak kullanımı ile ilgili örnekler “Rastık (Vesme)” başlığı altında ele alınmıştır.

⁴ Raht (Far.) kelimesinin “elbise takımı” ve “gam, gussa, endûh” (Hüseyn Remzi, 1305, s. 585) anlamları dolayısıyla “nile raht çekmek” hem nil rengi (gök, mavi) yas elbiseleri giymek hem de yas tutmak, üzölmek gam çekmek anlamlarına gelmektedir.

⁵ İnan ve Türk kültüründe matem giysilerinin rengi hakkında bilgi için bk. (Şentürk, 2002, s. 654; Onay, 1993, s. 284).

Amri aşağıdaki beyitte, menekşenin bahçede buhurdan (tütsü kabı) döndürerek sevgilinin saçları gibi, dünyayı taze misk kokusuyla doldurduğunu söylüyor. Çünkü sevgili saçlarına misk sürdüğü için saçları savruldukça buhurdan gibi etrafa misk kokusu yaymaktadır:

Zülfün gibi ter müşg ile taldırdı cihānı
Olup çemenün micmere-gerdānı benefşe (Çavuşoğlu, 1979, s. 147)

Baki aşağıdaki beyitte misk ve amberi kişileştirerek, onların ezilirken sevgilinin kâkülünü görünce yine onun başı üzerinde yer edeceklerini anladıklarını söyler. Burada “Başı üzerinde yer etmek” deyimi, misk ve amber hem sevgilinin saçlarına sürülecekleri için gerçek anlamda baş üzerinde yer etmek, hem de büyük bir saygı ve ilgi ile karşılanıp ağırlanmak anlamında kinayeli olarak kullanılmıştır. Aynı şekilde “ezilmek” fiili de hem “toz hâline getirmek için ezme işlemine maruz kalmak”, hem de “değersiz görülmek, aşağılanmak” anlamında kinayeli kullanılmıştır:

Müşg ü çamber ezilirken göricek kâkülünü
Yine anlar başuñ üstinde senün yir ideler (Küçük, 1994, s. 210)

Fuzuli ise “Çin miski hangi güzelin dağınık saçlarını sever de ben gibi vatanından ayrı düşmüştür bilmem.” dediği aşağıdaki beyitte, Çin ahularının göbeğindeki kandan elde edilen miskin güzel koku olarak kullanılmak üzere başka memleketlere gönderilmesini, kendisi gibi, bir güzelin saçları uğruna vatanını terk etmesine benzetmiştir. Yani misk hüsn-i ta’lil yoluyla, âşık Fuzuli’nin, dağınık saçlarına âşık olduğu güzel (sevgili) için vatanından ayrı düştüğü gibi vatanından ayrı düşmüş biri olarak hayal edilmiştir:

Müşg-i Çin āvāre olmışdur vatandaşın men kimi
Hansı şūhuñ bilmezem zülf-i perîşānın sever (Akyüz vd., 1958, s. 207)

Naili, kalemini, her kıvrımı saf misk kaynağı gibi olan (buram buram misk kokan) hayalinin saçını tarayan birine (meşşâtaya), hayalini de saçları misk kokan güzele benzetmiştir. Burada da soyut bir kavram olan “hayal”in “güzel kadın” olarak somutlaştırıldığı dikkati çekmektedir:

Çalem ki şāne-zen-i tırta-i hayālümdür
Ne tırta her girihî kân-ı müşg-i nāb olmuş (İpekten, 1970, s. 112)

10. Amber (Anber)

Arapça bir kelime olan “anber (amber)” sözlüklerde genel olarak “Ada balığının (amber balığı) mide veya bağırsaklarından elde edilen, güzel kokulu, yumuşak, yapışkan ve kül renkli bir madde” olarak tarif edilmiştir (Şemseddin Sami, 1317, s. 953; Devellioğlu, 1993, s. 33; Mu’in, 1364, s. 235).

Kamus Tercümesi'nde ise

Çanber vezninde *ḫib-i ma^crūf* ismidir. Bunuñ māddesi bir dābbe-i bahriyyenüñ rūs u fazlasıdır. Yāḫod deryāda kā^oin bir bñardan zift gibi kaynayup çıkar ya^cnī dühniyeti sebebiyle şuyuñ üzerine çıkup müncemid olduğda mevc sürüp sâḫil-i deryāda bulunur. (Mütercim Ahmed Asım, 1305, s. 44).

şeklinde tanımlanmaktadır. Burada Mütercim Asım Efendi şu görüşünü eklemiştir:

İşbu çanber māddesinde müteḳaddimîn ile müte^oaḫḫirîn iḫtilāf eylediler. Mü^cellifüñ beyānı müteḳaddimîne göredür. Ḥattā dirler ki gāḫice ol müncemid olan nesneyi balıklar yudup kendülerine muzır olmakla helāk olup ḫarb-ı emvāc ile sâḫilde bulduḫdan soñra karınlarını yarup çıkarurlar imiş ve müte^oaḫḫirîne göre cezā^oir-i Hind cibālinde olan bal arıları ḫoş-bū nebātātđan ra^cy ile ḫāşıl eyledügi çaseldür ki keşret-i bārān sebebiyle arılarıñ kovanlarını sel şuyı deryāya getürdükdē eczā-yı çaseliyyesi maḫv olup eczā-yı şem^ciyyesi bākī ḫalduḫda mevc sâḫile atup anda bulunur. Bu ḫavl ḫab^ca mülāyimdür. Zīrā ba^czı çanberlerde arı ḫanadı ve ayaḫı ve ḫuyruḫı müşāhede olınur (1305, s. 44).

Mütercim Asım'ın verdiği bu bilgilerden amberin, denizin dibinde kaynayan ve yüzeye çıkarak donan yağlı bir madde olduğu; ancak bazı rivayetlere göre bu donan yağlı maddeyi balıkların yiyip ölmeleri sonucu karınlarından çıkarılan madde olduğu; başka bir rivayete göre de Hint adalarının dağlarındaki arıların güzel kokulu bitkilerden yaptıkları ve şiddetli yağmurlarla oluşan sel sularının arı kovanlarını denize sürüklemesi sonucu eriyen baldan geriye kalan mum olduğu anlaşılmaktadır.

Kamus Tercümesi'nde amberin, güzel kokulu bal mumu olduğu hakkındaki bilgi, Za'ifi (öl. 1557'den sonra)'nin *Risale-i Cevahir-nâme*'sinde de teyit edilmektedir. Cevherlerle taş olma bakımından bir ilgisi olmadığı hâlde diğer özellikleri nedeniyle *Risale*de yer verildiği bildirilen bu amber türüne “anber-i eşheb” veya “anber-i sârâ (saf amber)” denilmektedir:

Anber-i eşheb, değerli olmasını sağlayan özelliklerini Ummân denizi yüzünde yıldızların ışığının etkisiyle kazanır. Ummân denizinin ‘Dâr-i Dünyâ’ da denen Mısır’a üç günlük yol uzaklığındaki nihayetinde, yani Yemen ülkesinin sonu olan zulümât ağzında, birçok ada mevcuttur. Deniz, altı aylık yol kadar kuzey kutbuna yönelince susuz kalıp kuruyan; altı aylık yol kadar güney kutbuna çekilince de tamamen su ile kaplanan bu adalarda bal arıları ve her cins ağaç bulunur. Ağaçlar üzerine yuva yapan arıların yaptıkları bal deryaya dökülür ve ‘mevcî’ deniz yüzüne çıkar. Uzun bir müddet orada kalır, sonra güneşin, süheyl yıldızının ve diğer yıldızların ışığının etkisiyle onda bunca güzellik, renk ve koku ortaya çıkar. Rüzgâr güneyden esip denizi harekete

getirdiğinde de insana yararlı olsun diye ‘mûrçe-i bahr’ yani ‘denizin dalgaları’ onu parça parça kıyıya atar. [...] Çok meşhur bir hikâyeye göre tacirlerden bir grubun gemileri zulümâta düşer. Henüz ömürleri bitmemiş olmalı ki Allah’ın yardımı refik olup bunları zulümâtan kurtarıp, dışarı çıkarır. Bir adada su almak için asker bırakırlar. Çoğu gemiye su getirmekle meşgulken bir kısmı da elbiselerini yıkarlar. Yıkadıkları elbiseleri oraya düşmüş büyük bir taşın üzerine sererler. Elbiseler kuruyunca kokusundan bilirlere ki bu, taş değil ‘anber-i sârâ’dır. Aralarında pay edip binden yüz bin kazanarak memleketlerine dönerler (Kutlar, 2005, s. 60)⁶.

M. Zeki Pakalın’ın verdiği bilgiye göre amber,

Kaşalot denilen büyük balığın karnından çıkararak denizlere bıraktığı pek güzel kokulu, fakat pek temiz sayılmayacak bir maddedir. Bu balığın da insanlar gibi safra yolunda kum hastalığına tutulduğu, anberin işte bu safra kumlarının bir araya gelmesinden hâsıl olduğu anlaşılmıştır (1993, s. 61).

Ancak bugünkü kesin bilgilere göre amber,

Dişli balinalardan olan ve adına amber balığı da denilen en büyük balina olan ada balığının (Lat. physeter catodon macrocephalus, Fr. cachalot, İng.sperm whale “ispermeçet balinası”) bağırsaklarında teşekkül eden ve henüz tabii mi marazi mi olduğu tespit edilememiş bulunan bir sindirim artığıdır. Dışkı ile birlikte vücuttan atılan bu maddenin rengindeki siyahlık hayvanın en sevdiği yiyecek olan mürekkep balığından gelmekte, dolayısıyla yediği miktarla orantılı olarak değişkenlik göstermektedir (Erdem, 1991, s. 7).

Amber de misk (müşt) gibi, kadınların saçlarının güzel kokması için kullandıkları bir süs malzemesidir.

Haleti, rüzgârdan sevgilinin amber saçan saçının haberini alınca Hoten ahusunun (misk ahusu) nefesini yabana atmasına şaşmamak gerektiğini söyler. Burada da “yabana atmak” deyimini hem misk ahusunun miskle dolan nafe (göbek)sini düşürmesi, hem de önemsiz görmek anlamında kinayeli olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla sevgilinin amber kokulu saçlarının kokusunu duyan misk ahusunun bu güzel kokuyu duyunca kendi miskine önem vermediği anlatılmaktadır:

Bâddan alur peyâm-ı zülf-i ‘anber-bâruñı
Nâfesin atsa n’ola yâbâna âhû-yı Hoten (Kaya, 2003, s. 260)

Zati aşağıdaki beyitte, sevgilinin salıncakta sallandıkça saçlarından yayılan amber kokusunun, gümüş tütsü kabından yayılan güzel koku gibi,

⁶ Bu alıntı Za’ifi’nin *Risale-i Cevahir-nâme*’sinde yer alan (s.822, yk.177b) bilginin Fatma Sabiha Kutlar tarafından günümüz Türkçesine yapılmış çevirisidir.

âşıkların ömrünü yele verdiğiinden (âşıklara yaptığı öldürücü etkiden) söz ediyor. Burada sevgilinin salıncakta sallanması ile micmerin güzel kokusunun etrafa yayılması için zincirlerinden tutularak sallanması arasında ilişki kurulmuştur.⁷ Öte yandan sevgilinin gümüş gibi bembeyaz teni ile gümüş micmer arasında da renk bakımından benzerlik söz konudur.

Sen salıncakda şalınuğca gümüş micmer gibi
 °Ömr-i °uşşâkı virür bu zülf-i °anber-bü yile (Çavuşoğlu vd., 1987, s. 211)

Nedim aşığıdaki beyitte, sevgilinin siyah saçlarının kokusunu duymadan önce amberi attarların sattığını sandığını söyleyerek, amberin asıl kaynağının sevgilinin siyah saçları olduğunu, onun saçlarının sanki itriyat (güzel kokulu maddeler) malzemelerinin satıldığı dükkân gibi buram buram amber koktuğunu anlatır:

Şanur idüm ki °anberi °attârlar şatar
 Cānum şemīm-i zülf-i siyehfāmın almadan (Boztepe, 1338-40, s. 165)

11. Gâliye-Kalemis (Gâliye-müşg)

Arapça bir kelime olan “gâliye” misk ve amber karışımından elde edilen, macun kıvamında, güzel kokulu, siyah renkli bir madde olup, saça ve kaşa sürülür. (Şemseddin Sami, 1317, s. 961)⁸. ”Gâliye-misk” ya da “gâliye-müşg” ise yine aynı macunun adı olup yaygın söyleyişte “kalemis” tabir edilen kelimenin aslıdır (Şemseddin Sami, 1317, s. 961; Devellioğlu, 1993, s. 275; Kutlar, 2004b, s. 6).

Hamdullah Hamdi'nin *Yusuf u Züleyha* mesnevisinde Züleyha'nın saçlarına gâliye (kalemis) sürdüğü şöyle ifade edilmektedir:

Tāze-reng itdi gāze lālelerin
 Gâliye-müşg idüp külālelerin (Öztürk, 2001, s. 171)

⁷ Micmer (buhurdân, tütsü kabı), bakır, bronz veya gümüşten yapılan, içindeki dumanın dışarı çıkması için delikli ve zincirle asılan ya da zincirlerinden tutularak sallanan bir âlettir. Zati'nin şu beytinde micmerin bu özelliğine işaret edilmektedir (Serdaroğlu, 2006, s.123).

Qızarmış gözleri zencire çekmişler anı muhkem
 Düşüp dīvāne olmuş zülfüññ sevdāsına micmer (G.349/2)

Tütsü kabının (micmer) koku yayması için elde dolaştırıldığı ve elinde tütsü kabı dolaştıran kişiye “micmere-gerdân” denildiğı de Amrî'nin şu beytinde görülüyor:

Zülfüñ gibi ter müşg ile töldurdu cihānı
 Olup çemenüñ micmere-gerdānı benefşe (Çavuşoğlu, 1979, s. 147)

⁸ Gâliyenin adlandırılışı, hazırlanışı, misk ve amber dışında galiye yapımında kullanılan diğer güzel kokulu maddeler ve galiyenin ilaç özelliğı hakkında bilgi için bk. (Kutlar, 2004b, ss. 4-5).

Naili'nin aşağıdaki beytinde seher yeli, taze güle benzeyen sevgilinin sünbül gibi siyah saçlarının güzel kokması için onlara gâliye süren süsleyici kadına (mâşıtaya) benzetilmiştir:

Sünbüllerin ol verd-i terûn etmege ta^cîr
Bâd-ı şeheri mâşîta-i gâliye-sâdır (İpekten, 1970, s. 89)

Sonuç

Divan şiiri metinlerinden derlenen kadın süs (makyaj) malzemeleri ile ilgili yukarıdaki örneklere bakıldığında, her dönemde olduğu gibi Osmanlı döneminde de kadınların süslenmeye son derece önem verdikleri ve çeşitli süs malzemeleri kullandıkları anlaşılmaktadır. Ancak bu malzemeler bugünkü gibi kimyasal işlem görmüş maddeler değil, bitkisel ve madenî kökenli maddelerdir. Bir kısmı da doğrudan doğadan elde edilmeyip, doğal maddelerin karıştırılmasıyla oluşturulmuş malzemelerdir (yapma ben, galiye vb.). Söz konusu süs malzemelerinden bazılarının (kına, çivit, misk, amber, galiye vb.) birden fazla uzvun süslenmesinde kullanıldığı görülmektedir. Bu çalışma sırasında tespit ettiğimiz ancak makale sınırlarını göz önünde bulundurarak yer veremediğimiz örnekleri de dikkate aldığımızda, bazı malzemelerin daha yaygın (kına, sürme, rastık, misk, amber vb.) bazılarının ise daha az kullanıldığı (çivit, galiye, altın vb.) ortaya çıkmaktadır.

Bu şiirlerde, adı geçen süs malzemeleri çoğunlukla renk bakımından benzedikleri unsurlarla ilişkilendirilerek çok çeşitli hayal kompozisyonları içinde yansıtılmışlardır. Özellikle Sebki Hindî etkisiyle şiirler yazan 17 ve 18. yüzyıl şairlerinin, insan dışı varlıkların yanı sıra soyut kavramları kişileştirip somutlaştırmak suretiyle yarattıkları güzellerin, bu süs malzemelerini kullanışlarını çok ince ve renkli hayallerle anlatmaları dikkati çekmektedir.

Aşkın en önemli konu olduğu divan edebiyatında, aşka bağlı olarak güzellik de aşk kadar önemlidir. Dolayısıyla burada değerlendirilen metin örneklerinde de bu edebî geleneğin güzellik anlayışına göre, yaratılış itibarıyla son derece güzel olarak tasvir edilen ve aslında süse hiç ihtiyacı olmadığı vurgulanan güzellerin (sevgililerin), sözü edilen süs malzemelerini kullanmak suretiyle daha da güzelleşerek âşıkların aşka düşmesine sebep oldukları üzerinde durulmuştur. Yani şairler her fırsatta, süslenen uzuvların çekiciliğine ve âşık üzerindeki etkileyciliğine dikkat çekmişlerdir. Bununla birlikte az da olsa bazı şairler Allah vergisi (doğal) güzelliğin daha makbul olduğunu dile getirmişlerdir.

Bu çalışmada sözü edilen süs malzemelerine ilişkin bilgi ve örneklerin burada değinilenlerle sınırlı olmayacağını, farklı örneklerle karşılaştıkça farklı bilgilerin ortaya çıkabileceğini de belirtmek gerekir.

Kaynakça

- Aktaş, H. (2006). *Abdurrahman Gubârî-Yûsuf u Züleyhâ (İnceleme- Metin)*. Yüksek Lisans Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Akün, Ö. F. (1994). Divan Edebiyatı. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 9, İstanbul: 389-427.
- Akyüz, K., Beken, S., Yüksel, S. ve Cunbur, M. (1958). *Fuzuli-Türkçe Divan*. Ankara: İş Bankası Yayınları.
- Arslan, M. ve Aksoyak, İ. H. (1994). *Haşmet Külliyyatı*. Sivas: Dilek Matbaası.
- Avşar, Z. (tarihsiz). *Revânî Divanı*. <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr> (02.12.2009).
- Ayan, H. (1981). *Fuzûlî-Leylâ vü Mecnûn*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Ayan, H. (2002). *Nesimi: Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Türkçe Divanının Tenkidli Metni*. II, Ankara: TDK Yayınları.
- Ayan Birol, İ. (1989). Altın Varak. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 2, s. 541), İstanbul.
- Aydemir, Y. (2000). *Behiştî Divanı*. Ankara: MEB Yayınları.
- Boztepe, H. N. (1338-40). *Nedim Divanı*. İstanbul: İkdâm Matbaası.
- Büyük Türk Sözlüğü* (t.y). İstanbul: Hayat Yayınları.
- Çavuşoğlu, M. (1979). *Amrî-Divan*. İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Çavuşoğlu, M. ve Tanyeri, M. A. (1987). *Zatî Divanı (Edisyon Kritik ve Transkripsiyon)-Gazeller Kısmı III*. İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Demirel, M. (2004). *Kemâl Paşa-zâde (Şemse'd-dîn Ahmed bin Süleymân) Yûsuf u Zelîhâ [Süleymaniye, Lala İsmail Efendi 621] Transcription and Facsimile*. Harvard: The Department of Near Eastern Languages and Civilizations Harvard University.
- Devellioğlu, F. (1993). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Doğan, M. N. (1997). *Lâle Devri Şairi Şeyhülislâm Es'ad ve Divanı*. İstanbul: MEB Yayınları.
- Erdem, S. (1991). Amber. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 3, ss. 7-8), İstanbul.
- Erünsal, İ. E. (1983). *The Life and Works of Tâcî-zâde Ca'fer Çelebi with a Critical Edition of His Divan*. İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Esiner Ö. M. (1998). *Türk Cilt Sanatı*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Gürer, A. (1993). *Şeyh Gâlib Divanı (İnceleme-Metin)*. Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Gürer, A. (1997). Divan Edebiyatında Sürme ve Nâ'ilî'nin Bir Gazeli. *Türkoloji Dergisi*, XII, (1), 119-126.
- Haim, S. (1975). *The One Volume Persian English Dictionary*. Téhéran: Librairie-Imprimerie Béroukhim.
- Hüseyin, R. (1305). *Lûgat-i Remzî*, II. İstanbul: Matbaa-i Hüseyin Remzî.

- İpekten, H. (1970). *Nâ'îl-i Kadîm Divanı*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Kavruk, H. (2001). *Şeyhülislâm Yahyâ Divanı*. Ankara: MEB Yayınları.
- Kaya, B. A. (2003). *The Divan of Azmi-zâde Haleti: Introduction and Critical Edition*. II, Cambridge: The Department of Near Eastern Languages and Literatures.
- Kazan, Ş. (1997). *Hamidî-zâde Celilî Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Husrev ü Şirin Mesnevisi (İnceleme-tenkitli metin)*. Yüksek Lisans Tezi, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Koçu, R. E. (1967). *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*. Ankara: Sümerbank Kültür Yayınları.
- Kutlar, F. S. (2004a). *Arpaemîni-zâde Mustafa Sâmî-Dîvân*. Ankara: Kalkan Matbaası.
- Kutlar, F. S. (2004b). Gâliye. *Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü* içinde (C. 3, ss. 4-6). Ankara: AKM Yayınları.
- Kutlar, F. S. (2005). *Klasik Dönem Metinlerinde Değerli Taşlar ve Risâle-i Cevâhîr-nâme*. Ankara: Öncü Basımevi.
- Küçük, S. (1994). *Bâkî Divanı (Tenkitli Basım)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Kütük, R. (1995). *Celâl-zâde Salih Çelebi-Leylâ vü Mecnûn (Tenkidli Metin-İnceleme)*. Yüksek Lisans Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Mengi, M. (1995). *Mesîhî Divanı*. Ankara: AKM Yayınları.
- Mu'în, M. (1364). *Ferheng-i Fârsî*. 6, Tahran.
- (Mütercim) Ahmed Âsım (1305). *El-Okyânüsü'l- Basît fi-Tercemeti'l- Kâmûsi'l- Muhît*. III, İstanbul: Matbaa-i Osmaniyye.
- Mütercim Âsım Efendi (2000). *Burhân-ı Katı*. M. Öztürk, D. Örs (Yay. Haz.), Ankara: TDK Yayınları.
- Okuyucu, C. (1994). *Cinânî: Hayatı, Eserleri, Divanının Tenkidli Metni*. Ankara: TDK Yayınları.
- Onay, A. T. (1993). *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*. C. Kurnaz (Yay. Haz.), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Öztürk, Z. (2001). *Hamdu'llâh Hamdî's Mesnevî Yûsuf ve Zelîhâ (Introduction, Text, Analysis and Facsimile [Ayasofya K.390/I])*. 2, Harvard: The Department of Near Eastern Languages and Civilizations Harvard University.
- Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 3, İstanbul: MEB Yayınları.
- Redhouse, S. J. W. (1992). *Turkish and English Lexicon*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Saraç, M. A. Y. (2000). *Emri Divanı*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Serdaroğlu, V. (2006). *Sosyal Hayat Işığında Zâtî Divanı*. İstanbul: İsam Yayınları.
- Şahin, E. S. (2004). *Keçeci-zâde İzzet Molla'nın Divanları: Bahâr-ı Efkâr ve Hazân-ı Âsâr*. II, Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Şemseddîn Sâmî (1317). *Kâmûs-ı Türkî*. Dersâdet: İkdâm Matbaası.
- Şentürk, A. A. (2002). *XVI. Asra Kadar Anadolu Sahası Mesnevilerinde Edebî Tasvirler*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.

- Şirazî (1992). *Hâfız Divanı*. (Abdülbaki Gölpınarlı, Çev.). İstanbul: MEB Yayınları.
- Şu'ûrî H.(1155). *Ferheng-i Şu'ûrî (Lisânü'l-Acem)*. II, İstanbul.
- Şükûn, Z. (1984). *Farsça-Türkçe Lûgat Gencinei Güftar (Ferhengi Ziya)*. III, İstanbul: MEB Yayınları.
- Tarlan, A. N. (1945). *Hayâlî Bey Divanı*. İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Tarlan, A. N. (1970). *Zatî Divanı (Edisyon Kritik ve Transkripsiyon)-Gazeller Kısmı II*. İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Taş, H. (2004). *Vahyî Divanı ve İncelenmesi*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul. <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr> (02.12.2009).
- Timurtaş, F. K. (1963). *Şeyhî ve Husrev ü Şîrin 'i-İnceleme-Metin*. İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Tulum, M. ve Tanyeri, M. A. (1977). *Nev'î-Divan*. İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Türkçe Sözlük* (2005). Ankara: TDK Yayınları.
- Yakar, H. İ. (2009). *Gelibolulu Sun 'i Divanı*. Gaziantep. <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr> (02.12.2009).
- Yeni Tarama Sözlüğü* (1983). Cem Dilçin (Yay. Haz.), Ankara: TDK Yayınları.